

Presentació

Xavier Roigé Ventura (coord.)

A finals dels anys seixanta del segle XX, sense que ni els demògrafs ni els economistes de l'època poguessin preveure-ho, la família conjugal –que llavors semblava triomfant i incontestable amb una elevada fecunditat i nupcialitat– va començar a ser qüestionada per moviments ideològics que plantejaven altres alternatives. Poc a poc, la transició demogràfica va implicar profunds canvis en la configuració de la família i fins i tot s'anuncià “la mort de la família” i es refusà el matrimoni com a símbol de dominació i com a reivindicació ideològica. Calia cercar alternatives al model familiar convencional, unions lliures de parella o fins i tot trencar la noció de parella.

Gairebé quaranta anys després resulta evident que aquella mort de la família ha quedat com un mite ideològic i la família continua sent l'element més important de la vida social. La realitat familiar, però, està profundament canviada. Però sens dubte, les modificacions més importants s'han donat en el terreny de les idees. La parella conjugal continua sent el model preferit per la majoria de la població, però ha canviat el seu sentit i ha passat a considerar-se un element lliure, que pot fer-se i desfer-se per decisió de les persones afectades. Les parelles contemporànies tracten de construir uns lligams plantejats com una història i un diàleg, amb matrimonis que no tenen un statu quo indefinit i amb parelles de fet que poden crear-se lliurement.

Des dels anys seixanta començà una transició demogràfica, amb una modificació de les pautes demogràfiques residencials, de natalitat i de nupcialitat. La gent, en general, viu cada cop més en grups residencials més reduïts, mentre que es produeix un notable creixement de les llars unipersonals (tant de persones grans que viuen soles com de joves que ho trien com a camí d'emancipació, que sumen un 16% de les llars a Catalunya el 2001) i monoparentals (la gran majoria compostes per dones amb fills, ja siguin solteres, separades o vídues), però així i tot la gran majoria de la població continua residint en grups conjugals amb fills (65%). Alhora, la gent es casa molt menys i més tard: si el 1975 l'edat mitjana al matrimoni era a Catalunya de 24 anys per a l'home i 23 per a la dona, actualment l'edat mitjana de l'home s'aproxima als 34 i la de la dona als 31. A més, el nombre total de primers matrimonis ha anat disminuint considerablement (la nupcialitat ha baixat del 8,4 per mil al 4,8 per mil en el mateix període), quelcom que s'explica per l'increment de la cohabitació i pel retard en l'edat d'aparellament. En concret, si el 1991 del total de parelles només un 4,5% eren cohabitants, el 2001 n'eren el 8,7%, percentatge que s'incrementa notablement fins al 31% en la franja dels 30 anys i en les zones urbanes. L'allargament de l'estada a la casa paterna i el retard en l'edat d'emancipació és un fenomen general a Europa, però molt més al sud, on els factors econòmics (manca de protecció pública de la família), l'allargament de l'etapa escolar, les dificultats d'accés al mercat professional, els problemes d'accés a l'habitatge i els factors ideològics (relaxament de la tensió intergeneracional, amb una major llibertat en la relació familiar i una notable millora en les condicions de vida així com en una certa por a reduir el nivell de consum aconseguit) fan que els joves marxïn més tard de casa els pares. El divorci, per la seva banda, també ha conegut un notable increment, de manera que hem passat d'una taxa bruta de l'1 per mil habitants el 1982 a un 3,4 per mil el 1995. Finalment, la darrera modificació demogràfica significativa és una forta reducció de la natalitat, que ha passat d'un índex de 2,7 fills per dona a Catalunya a principis dels setanta a un mínim de 1,1 a mitjan dels noranta,

tot i que en aquests moments s'està produint una certa recuperació al voltant de l'1,4. Totes aquestes modificacions demogràfiques, tanmateix, s'han donat de forma diferent als diversos països europeus i no podem generalitzar els canvis de la mateixa forma a tot arreu.

A banda dels canvis demogràfics, el més interessant en les transformacions familiars és la construcció de noves identitats familiars, el tema que planteja aquest dossier, una qüestió que ha estat molt analitzada per l'antropologia els darrers anys. Formes de convivència i rols que abans no es creien viables es contempen ara com a possibles i es generen noves pràctiques i nous models familiars. Davant de l'absència de referents per a algunes situacions familiars cal cercar termes nous per definir-los, cal definir quins són els rols de cadascú i cal redissenyar les relacions entre les persones implicades i la resta dels seus parents. D'aquesta manera, sorgeixen noves identitats que posen a prova els nostres conceptes convencionals sobre la família.

Aquest és el cas, per exemple, de les parelles de fet. La cohabitació implica la creació de noves identitats familiars i nous interrogants en la dinàmica familiar, tant pel que fa als termes per anomenar el fenomen (cohabitació, parelles de fet, unions temporals estables, etc.) com als termes per definir la parella (*el meu company, una amiga, la parenta, la muller, el novio...*), i sobretot en la definició dels rols domèstics i en la creació de rituals específics per celebrar l'inici de la vida en comú. Però a mesura que el seu nombre s'estén es va rebaixant la seva càrrega alternativa al matrimoni i els comportaments de les parelles cohabitants i casades cada cop són més similars. La generalització de la cohabitació i les transformacions en el sentit del matrimoni han buidat l'amor sense papers de bona part del seu caràcter alternatiu i de qüestionament de la família que tenia quan era una pràctica minoritària, però les parelles cohabitants continuen provocant situacions no previstes socialment i innovant pràctiques, relacions de parentius i rituals, com assenyala Marta Rico en el seu text.

Una altra situació en la qual es creen noves identitats és el de les famílies homosexuals, en les quals tot i el manteniment de discriminacions legals importants (com la prohibició del matrimoni o la impossibilitat d'adopció compartida a la major part de països, d'entre els quals l'Estat espanyol n'és una excepció) s'ha produït una certa normalització en la vida pública que implica també noves situacions familiars on cal crear la identitat familiar, l'ús de termes adequats per descriure la relació de parentiu i les relacions amb els altres parents. Com ens ensenya Anne Cadoret en el seu article, les famílies homoparentals qüestionen i posen a prova l'ordre simbòlic del fonament "natural" del matrimoni i la filiació, en reclamar una sexualitat conjugal no procreadora. Alhora, les diverses formes de tenir els fills impliquen noves preguntes sobre el parentiu, ja sigui en la recomposició (on els fills d'una relació heterosexual anterior passen a viure amb la nova parella homosexual del pare o mare, fet que comporta la necessitat de redefinir els rols i termes de parentiu), en la reproducció assistida (fins a quins límits pot forçar-se la natura per tenir un fill en comú?), en l'adopció (quins són els dos rols dels "pares" o "mares") i sobretot en formes més trencadores com la coparentalitat (un projecte de fill en comú entre dues parelles, per exemple una de masculina i una altra de femenina).

L'increment del divorci és un altre element destacable de les transformacions familiars, un tema d'actualitat al nostre país a causa de la nova Llei de divorci del 2005. En realitat, però, el

divorci no és l'expressió de la crisi del matrimoni sinó de la pèrdua del seu monopoli, la mostra d'un ideal conjugal lliure. El nou aparellament dels separats, ja sigui per matrimoni o per cohabitació forma les anomenades *famílies recompostes*, amb situacions molt diverses (com la del fill que viu entre els dos domicilis dels seus pares separats o el que viu amb la mare i el company de la seva mare i els fills d'aquest). Es tracta de realitats familiars que fascinen molts investigadors socials, pel fet que es tracta d'un model flexible en el qual les relacions familiars i les d'amistat s'entrecreuen, i en què els lligams de parentiu no estan clarament delimitats, com ho prova la no-existència de termes específics per designar per exemple el cònjuge o el company de la mare (*l'amic de la mare, la muller del pare* o el nom de pila), mentre que en alguns països s'han inventat nous termes per definir aquestes realitats (la *belle-mère* francesa o *l'step-father* anglès). En tot cas, com es diu en una dita nord-americana, el matrimoni és per uns anys, però el divorci és per a tota la vida: si hi ha fills, els excònjuges han de continuar mantenint una sèrie de contactes per determinar la forma de l'intercanvi dels fills, el calendari i les decisions bàsiques respecte del procés educatiu del fill.

La construcció de noves identitats no es fa només en el terreny de les formes alternatives al matrimoni convencional. Ha estat en el terreny de la genètica on s'han posat a prova moltes de les presumpcions sobre la reproducció i com la "natura" podia modificar-se. L'aplicació de les tècniques de reproducció assistida força moltes consideracions sobre les concepcions de néixer i els lligams entre filiació, aliança i reproducció. Com planteja Joan Bestard, les possibilitats de les tècniques de reproducció assistida generen preocupacions constants per part de l'opinió pública, els comitès biomèdics i les mateixes autoritats religioses sobre com regular la genètica i establir els límits per a les possibilitats que es generen per forçar la natura. Les tècniques de reproducció assistida no només fan possible que parelles estèrils accedeixin a la reproducció, sinó que fan possible l'accés a la maternitat de mares solteres i de parelles homosexuals, i permeten de tenir fills mitjançant un acord amb altres parelles o de tenir-lo mitjançant una mare de lloguer, de plantejar-se de tenir el fill després de la menopausa congelant els propis òvuls o recorrent a una donant, o fins i tot de tenir un fill "a la carta" seleccionant-ne les característiques genètiques o el sexe. Moltes d'aquestes opcions estan prohibides legalment a molts països, com a Espanya, però l'evolució de la societat pot fer canviar els límits de la permissivitat. Llavors, la frontera de l'ordre natural pot anar qüestionant-se i crear-se concepcions diverses que forcen els límits de la reproducció.

En l'escena familiar reapareix una nova dimensió que els estudis sobre parentiu tenien una mica oblidada, la de les generacions. Els lligams de filiació han experimentat una revolució sense precedents en les darreres dècades. Dos fets hi han influït. D'una banda, mentre que l'aliança es torna fràgil i es privatitza, els lligams de filiació han esdevingut arquetípics de lligams incondicionals i indissolubles: n'és una mostra la permanència de la filiació en les parelles divorciades, però també en les relacions entre generacions que es mantenen com una espècie de refugi i de continuïtat enfront de les turbulències conjugals. I de l'altra, l'allargament de la vida fa possible la convivència ja no només de tres, sinó fins i tot de vegades de quatre generacions simultàniament. Aquesta convivència força l'aparició de sòlids lligams entre les generacions, encara que no convisquin junts, obrint tot un camp a les ajudes mútues i solidaritats. Com

planteja Martine Segalen al seu article, aquestes relacions intergeneracionals han fet aparèixer un nou esperit de família, de manera que els lligams de parentiu no només es cultiven per la seva funció instrumental, sinó que constitueixen un objectiu per ells mateixos i per a ells mateixos. La paradoxa del parentiu contemporani és que mentre que el trencament conjugal i la desinstitucionalització estan a l'ordre del dia, la continuïtat familiar es consolida en les memòries familiars, en els intercanvis, en les ajudes, en el dia a dia. En el context d'aquestes relacions es generen també noves identitats, noves formes de ser avi o fill.

No es pot avaluar la naturalesa dels lligams de parentiu sense conèixer les polítiques familiars. La intervenció de l'Estat amb les polítiques d'habitatge, de joventut, de natalitat, de suport a les persones amb dificultats té una importància decisiva en la configuració dels nous models familiars. Les diferències de les relacions de parentiu tenen a veure òbviament amb el substrat cultural (formes d'herència, religió, conceptes sobre la família...), però en gran mesura i cada vegada més en funció de les polítiques públiques de suport. Com planteja el text de Dolors Comas d'Argemir, els canvis en la família només poden analitzar-se en el context de la seva articulació amb les institucions que contribueixen amb ella a la reproducció social, comprovant com aquestes responen a les noves necessitats d'assistència i suport. És en aquest sentit que aquest article conté una constatació inquietant, pel fet que Espanya i Catalunya estan a la cua de les polítiques de suport a les famílies, amb paràmetres molt per sota del nostre nivell socioeconòmic. Afegim una dada més a les que presenta: si l'Estat només cobreix a Espanya el 5% del cost de la criança d'un fill, a Europa, la mitjana és del 20%, percentatge que està per sobre del 30% en països com Alemanya, Dinamarca o Àustria. La manca de suport públic repercuteix negativament en la dinàmica familiar i en l'evolució de les noves famílies i dificulta les possibilitats d'accés a la cohesió social i a la qualitat de vida.

Amb tots els canvis i qüestionaments que hem anat assenyalant, la família conjugal s'ha anat desinstitucionalitzant i s'han anat construint noves formes d'identitats familiars, formes de parentiu en construcció, algunes de les quals forcen els límits del parentiu convencional. Però a principis del XXI res no indica que la família estigui en crisi. Tot al contrari. Com hem dit, una de les característiques bàsiques de la societat europea actual és el reforçament dels vincles de parentiu en situacions de sociabilitat, d'assistència i de suport econòmic i psicològic. Es formen xarxes de parentiu per les quals circulen béns i serveis, donacions, herències, regals i préstecs; xarxes que sobretot atenen les persones amb necessitats d'assistència, tant nens com vells i malalts. Els divorcis, les famílies monoparentals, les famílies recompostes i la inestabilitat de la parella coexisteixen amb xarxes de parentiu i línies de filiació que es van reforçant a mesura que es fa inestable el nucli conjugal. Com diu Martine Segalen (1995:19) el parentiu "no és un rastre d'arcaisme de les nostres societats, sinó un signe de la seva modernitat".

Referències

SEGALEN, M., 1995, "Introduction". A: SEGALEN, M.; GULLESTAD, M. (ed.) (1995) *La famille en Europe*. París: La Découverte.